

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ԱՆՁԵՌԱԳՈՐԾ ԴԱՍՏԱՌԱԿԸ ԱՐԱԲ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԷԶԵՐՈՒՄ

Միջնադարյան ալլախեզու պատմագրության մեջ հիշվում է մի հետաքրքրական իրադարձություն՝ Քրիստոսի անձեռագործ դաստառակի Եդեսիայից տարվելը Կոստանդնուպոլիս, որը խնդրել էր Բյուզանդիայի կայսր Ռոմանոս Ա Լեկապենոսը (920—944) արաբներից, խոստանալով փոխարենը ազատ արձակել մի խումբ մահմեդական գերիների: 944 թվականին անձեռագործ դաստառակը, իրոք, ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս, և գերիների մի խումբ ազատ արձակվեց:

Այս պատմական իրադարձությունը այլալեզու աղբյուրներում քննելուց առաջ, նախ հետադարձ ակնարկ անենք պատմիչների՝ անձեռագործ դաստառակի մասին հաղորդած տեղեկություններին:

Անձեռագործ դաստառակի մասին խոսվում է Եդեսիայի Աբգար թագավորի՝ Քրիստոսին ուղարկած նամակի և նրա պատասխանի առթիվ: Առաջին անգամ այս մասին հիշվում է ասորական և հունական աղբյուրներում: Դ դարի մատենագիր Եվսեբիոս Կեսարացին գրում է.

«Եւ Աբգար թագաւոր որ ազգաց անդրագոյն քան զԵփրատ իջխեր քաջութեամբ, չարաչար ցաւովք հիւանդութեան վարակեալ ի մարմին իւր և անյոյս ի զօրութենէ մարդկեղէն արուեստից, իբրև լուաւ զանուն Յիսուսի և վասն զօրութեանցն զոր գործեր նա վկայեալ հռչակէր հասարակ առ ամենայն մարդիկ արձակեաց առ նա

ի ձեռն ծառայից իւրոց աղաչաւորս և նա մականի, գալ թժկել զնա ի հիւանդութենէ իւրմէ: Իսկ Փրկիչն մեր ոչ անալով կոչոյն քայց արժանի արար զնա թղթոյ յորում խոստանայր առաքել զմի ոք յաշակերտաց իւրոց թժկել զհիւանդութիւն նորա և տալ նա և ամենայն մերձակայից նորա կեանս և ոչ յամեաց կատարումն խոստմանն»¹: Սակայն այստեղ խոսք չկա դաստառակի մասին:

Այս նույնը կրկնվում է նրան նախորդող ասորի մատենագիր Լաբուրնայի (Ղերութնայ) թղթում, ուր ավելացվում է.

«Եւ լուեալ զայս ամենայն Անան՝ զոր ասաց ցնա Յիսուս, առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք, քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր. և քերեալ մատոյց Աբգարու թագաւորին տեսոն իւրում: Եւ իբրև ետես Աբգար թագաւոր զպատկերն Յիսուսի ընկալաւ զնա մեծաւ ուրախութեամբ և եղ զնա պատուով ի սենեկի իւրում յապարանս իւր»²:

Այստեղ արդեն խոսվում է տերունական պատկերի մասին, սակայն նրա հեղինակը Աբգար թագավորի ուղարկած Անանիան է, որը եղել է նկարիչ:

Հայ պատմիչներից առաջինը, որ խոսում

¹ Եւսեբիոսի Կեսարացու Պատմութիւն Եկեղեցու, Վենետիկ, 1877, էջ 80:

² Լաբուրնայի դիւանագիր դարի Եդեսիոյ թուղթ Աբգարու, Վենետիկ, 1868, էջ 6:

է Արգարի նամակագրության մասին, Մովսէս Խորենացին է: Պատմության երկրորդ գրքի ԼԱ գլխում (Թուղթ Արգարու առ Փրկչին) պատմահայրը տալիս է Արգարի նամակի պատճենը, ապա ԼԲ գլխի (Պատահանի թղթոյն Արգարու, զոր գրեաց Թովմաս առաքեալ հրամանաւ Փրկչին) վերջում նշում է.

«Ձայս թուղթ երէր Անան սուրհանդակ Արգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յԵդեսացոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի»³:

Հայ մատենագրության մեջ «Վարք սրբոյն Արգարու թագաւորին» գրվածքի էջերում արդեն հատակորեն նկարագրված է դաստառակը.

«Ապա ի գուն գործել հրեշտակաց Արգարու գէջ՝ զպատկեր Փրկչին առնուլ ի ձեռն պատկերահանի իբրև ի դերև ելին ի խորհրդոց իրեանց զի ոչ կարէր նկարիչն առնուլ ի իւր զճշգրիտ նմանութիւն Տաւոն գթացաւ ի նորա Յիսուս ծածկագէտն ամենայնի և առեալ դաստառակ մի սուրբ եղ ի վերայ աստուածային երեսաց իրոց և տպատրեալ ի նմին զկենդանագիր իւր երկըրպագելի ետ նոցա ըստ փափաքանաց Արգարու հանդերձ թղթովն»⁴:

Ահա այս տեղեկությունները գտնում ենք թե՛ հայ, թե՛ բյուզանդացի⁵ մատենագիրների մոտ ամբողջ միջնադարում:

Դարեր շարունակ անձեռագործ դաստառակը մնում է Եդեսիայի եկեղեցում:

Բանն այն է, որ Բյուզանդիան է—Թ դարերում արաբական խալիֆայության ճնշման նկատմամբ պաշտպանողական դիրքում գտնվելուց հետո, Թ դարի երկրորդ կեսում, Մակեդոնական կամ հայկական հարստության օրոք (867—959), սկսեց ետ մղել արաբական զորքերը Փոքր Ասիայի արևելյան այն հատվածից, որն արաբական խալիֆայության սահմանային գոտին (իկլիմ ալ-սուլուր) էր կազմում: Դա ընդգրկում էր Փոքր Հայքը, Եփրատացիքը և Կիլիկիան: Արքայանների թուլացումից (860-ական թթ.) հետո մայս Եգիպտոսի Թուլունիներն իրենց ձեռքը վերցրին սահմանային գոտու պաշտպանությունը, ապա Հալեպի Համդանյանները, որոնցից հատկապես հայտնի էր Սալֆ ալ-Դաուլան: Այս երկու պետություններն էլ ձևականորեն ըն-

դունում էին Արքայանների գերագահությունը:

Երկարատև պայքարից հետո հույները 934 թվականին նվաճեցին արաբական սահմանային գոտու երկու գլխավոր քաղաքներից մեկը՝ Մալաթիան (Մելիտին): Սալֆ ալ-Դաուլան հակահարված տվեց և 940 թվականին, մտնելով Հալատուանի հարավ արևմտյան գավառները, դիմեց դեսի արևմուտք: 942-ին բյուզանդացիք հարձակման անցան և հաասն մի կողմից Հալեպի հյուսիսային կողմերը, մյուս կողմից դոմեստիկոս Հովհան Կուրկուսար (Հովհաննես Գուրգեն) մոտավորապես 80 հազարանոց զորքով հասավ Մեծ Հայքի Այծնիք մահանգը, որը Համդանյանների ձեռքում էր գտնվում, գրավեց Արգն, Նիքիերտ (Մայաֆարիկին), Ամիդ քաղաքները, ապա դիմեց Վերին Միջագետք ու պաշարեց Դարան ու Մծքինը: Առավել առաջ խաղաղով բյուզանդական զորքը 943 թվականին պաշարեց Եդեսիան, և ահա այստեղ էր, որ հույներն առաջարկեցին նեղ փնակում գտնվող Եդեսիայի կառավարչին (Համդանյաններին ենթակա), որ իրենց հանձնվի անձեռագործ դաստառակը: Իրոք 944 թվականին դաստառակը հանձնվեց հույներին և տարվեց Կոստանդնուպոլիս:

Այս դեպքերի առաջին և հավաստի աղբյուրը բյուզանդացի կայսր պատմագիր Կոստանդին Ծիրանածնի «Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին» հակիրճ զրբվածքն է: Պատմվում է, թե ինչպես Եդեսիայի անբուժելի հիվանդությամբ տառապող Արգար թագավորը (տուպարբեքը) իր ծառա Անանիայի միջոցով իմանում է Քրիստոսի հրաշագործության մասին և գրում նրան մի նամակ (որը նույնությամբ համապատասխանում է Մովսէս Խորենացու հիշած նամակի բնագրին): Երբ Անանիան եկավ, «Փրկիչն ահա լվաց դեմքը, ապա դեմքի խոնավությունը չորացրեց իրեն տրված վարշամակով, որի վրա գերբնականորեն, աստվածային նախախնամությամբ արտատպվեց իր դիմապատկերը»: Անանիան վարշամակն ու պատասխան նամակը տարավ-հանձնեց Արգարին:

Վերջապես Ծիրանածնին անցնում է Ժ դարի դեպքերի շարադրանքին. «Հռոմայեցիների պետության տեր Ռոմանոսը ջանք էր թափում, որ ինքն արժանանա դրան և հարստացնի մայրաքաղաքը: Այդ նպատա-

³ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 150:

⁴ Լիսկատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, Ժ, Վննեսիկ, 1814, էջ 149:

⁵ Յիսուսի Քրիստոսի ալեկալ պատկերների մասին (թարգմ. Վ. Վ. Բ.) «Արարատ», Վաղարշապատ, 1877, էջ 325—330:

⁶ A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. 11, 1re partie, La dynastie Macédonienne, Bruxelles, 1968, p. 295—296.

G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905, p. 103—104.

կով նա ստեպ-ստեպ դիմում էր Եդեսիա և խնդրում այն, ինչպես նաև Տիրոջ ինքնագիրն անակը, խոստանալով դրանց փոխարեն տալ մինչև երկու հարյուր (ոսգմագերի) սառակինոս և տասներկու հազար մաքուր արծաթ: Բայց Եդեսացիք պատասխանեցին, թե իրենց համար ձեռնտու չէ սեփական քաղաքի պահակն ու պահապանը փոխանակել արծաթով և մահկանացու մարդկանցով:

Նա նորից խնդրեց նրանց, բայց բազմիցս անգամ մերժում ստացավ: Վերջապես աշխարհի արարչագործության վեց հազար չորս հարյուր հիսուներկու տարին (944) Եդեսիայի ամիրան դիմեց կայսեր, պահանջելով ոսկե կնիքով հաստատված վավերագիր այն մասին, որ հոռմայեցիների զորքերը թշնամական նպատակներով չեն դիմի հետևյալ չորս քաղաքների վրա, այն է Ռոհայի (քարքարոս լեզվով այդպես է կոչվում Եդեսիան), Խառանի, Սարատի և Սամոսատի, ավարի չեն տա այդ (քաղաքների) արտերը, չեն գերեվարի նրա բնակիչներին: (Պահանջեց) նաև ազատ արձակել և իրեն ուղարկել իր ցեղակից երկու հարյուր սառակինոսներին՝ առաջարկված արծաթով հանդերձ, որոնց դիմաց ինքը խոստանում է տալ խնդրված պատկերը և Քրիստոսի նամակը⁷:

Կայսրը համաձայնեց, և սառակինոսների պետը, հակառակ եդեսացիների՝ հատկապես քրիստոնյաների դիմադրությանը, քաղաքից դուրս հանեց դաստառակն ու նամակը: Դրանք փոխադրելու պատիվը վիճակվել էր Սամոսատի Աբրահամ եպիսկոպոսին:

Վերջապես օգոստոս տասնհինգին սրբությունները հասցվեցին Կոստանդնուպոլիս և ամփոփվեցին Ս. Աստվածածնի տաճարում, մի տուփի մեջ: Ապա տուփը կայսերական նավով տարան պալատ և այնտեղ ամփոփեցին Փարոս կոչված տաճարում: Հաջորդ օրը, օգոստոս տասնվեցին, սաղմոսերգությանը ու տաղերգությանը նորից մտան կայսերական նավը, գրեթե ամբողջ քաղաքի ավիով թիավարեցին, որպեսզի սրբություններն աչպիսով փրկեն քաղաքը: Արևմտյան պարսպի կողմում իջան, և ահա կայսրերը, ծերակուտականները, պատրիարքը համայն եկեղեցու կազմով հետիոտն տարան դաստառակն ու նամակը, որպես նոր տապանակ, և Ոսկե դռնից մտան քաղաքը: Վերջապես թափորը հասավ Աստվածային իմաստության (Ս. Սոփիա) տաճարը և այնտեղ ամփոփեցին

սրբությունները: Ապա թափորը նորից դուրս եկավ և ուղղվեց կայսերական պալատը, և գահի վրա ամփոփեցին դաստառակը: Վերջապես այն ամփոփվեց վերոհիշյալ Փարոսի տաճարում⁸:

Հետաքրքրական է, որ անձեռագործ դաստառակի տեղափոխումը Եդեսիայից Կոստանդնուպոլիս իր արձագանքն է գտել արաբ պատմագրության էջերում:

Առաջին անգամ հիշում է մահմեդական արաբ պատմիչ Մասուդին (մեռ. 956), որն այդ դեպքերին ժամանակակից է, և վարչամակի⁹ փոխադրման դեպքը դնում է 332 (943—944) թվականին: Պատմելով Բյուզանդիայի կայսրերի մասին նա գրում է Հուստինիանոսի (527—565) ժամանակաշրջանի մասին.

«Նրանից (Հուստինոս) հետո իշխեց Հուստինիանոսը երեսունհինգ տարի, ասվում է նաև քառասուն տարի: Նա կառուցեց բազում եկեղեցիներ և ուժեղացրեց քրիստոնեական կրոնը, պաշտպան կանգնեց մեղքիտների (հունարկական) աղանդին (մազհաբ): Կառուցեց Եդեսիայի (Ռոհա) եկեղեցին, որն աշխարհի հրաշալիքներից է, (վերևում) հիշյալ տաճարների նման: Այդ եկեղեցում կար մի թաշկինակ (մանդիլ, հուն. մանդիլիոն, վարչամակ), որը պաշտում էին քրիստոնյաները: Բանն այն է, որ Հիսուս Նազովրեցին երբ մկրտության ջրից դուրս էր եկել, դրանով սրբվել էր, և այդ թաշկինակը շրջում էր, մինչև որ հաստատվել է Եդեսիայի եկեղեցում: Երբ հոռմայեցի սկսեցին մեղել մահմեդականներին և պաշարեցին Եդեսիան, այն տարում, որն է երեք հարյուր երեսուներկու թվականը, թաշկինակը տրվեց հոռմայեցիին, և նրանք համաձայնեցին հաշտություն կնքել: Թաշկինակը հանձնելու առթիվ հոռմայեցիները չափազանց հրճվեցին¹⁰:

Քրիստոնյա արաբ պատմիչ Յահիա Ա. Կոնստանդինոսի (ալ-Անթաքի, 980—1066)

⁸ Աճ, 189—194:

⁹ Կա նաև վարչամակի կաթոլիկ տարբերակը, ըստ որի Վերոնիկա (Veronika) կոչված մի քարե պաշտոնի հետևում էր Քրիստոսին, երբ խաչն ուսին քարձարանում էր Գողգոթա, և տվել էր իր թաշկինակը, որ քրտինքը սրբի: Սրբելուց հետո Նա Վերոնիկային վերադարձրել է թաշկինակը, որի վրա արդեն իր դեմքն է պատկերվել: Այս թաշկինակով Վերոնիկան բուժել է Տիբերիոս կայսրին, ապա այն մնացել է Հոռմում: Grand Larousse encyclopédique, Paris, 1964, t. X, p. 758.

¹⁰ Masudi, Les prairies d'or, ed. B. de Meynard et p. de Courteille, revue et corrigée par Ch. Pellat, t. II, Beyrouth, 1966, p. 51.

¹¹ G. Graf, Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur, II, Vatican, 1947, S. 49—51.

⁷ Կոստանդին Ծիրանածին, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 189—190:

Ակարագրում է այս դեպքը՝ մասամբ կրկնելով Ծիրանածնին և մասամբ էլ հաղորդելով նոր կարևոր տեղեկություններ.

«Երեք հարյուր երեսունմեկ (942—943) թվականին հոռոմոց զորքերը հաասն Ամիդ և բնակիչներից մի մեծ մասին գերեվարեցին, ապա գրավեցին Արզնը և, ավերելով այդ գավառի մեծ մասը, մոտեցան Մծքինին (Նասիբին): Նրանք խնդրեցին Եղեսիայի (Ռուհա) ժողովրդից, որ իրենց հանձնվի սրբապատկերը (իկոնա), այսինքն թաշկինակը (մանդիլ), որը գտնվում էր Եղեսիայի եկեղեցում: Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսն այն իր դեմքին էր քսել, և դիմանկարը վրան էր դրոշմվել: Հոռոմները նրանց խոստացան, որ եթե թաշկինակը հանձնեն, իրենց ձեռքում գտնվող մահմեդական գերիներին ազատ կարձակեն ինչքան կամեցան: (Եղեսիայի արարներն) այդ մասին նամակ գրեցին ալ-Մուտտակի խալիֆային: Վեզիր Աբու-լ-Հասան Իբն Մուկլան այդ առթիվ մի գեկուցում գրեց ալ-Մուտտակիին, խնդրելով, որ մատնացույց անի, թե ինչպես վարվել նման պայմաններում: (Ամիրապետը) հրամայեց դատավորների (կադի) ու իրավագետների (ֆակիհ) ժողով հրավիրել, վճիռ (ֆատուա) պահանջել և ըստ այնմ գործել:

Վեզիր Աբու-լ-Հասան Իբն Մուկլան հրավիրեց նրանց, ինչպես նաև Ալի իբն Իսաին ու թագավորության մեծամեծներին: Նա ծանոթացրեց նրանց հարցի բոլոր կողմերին և նրանց կարծիքները հարցրեց այդ մասին: Այն ժամանակ երկար վեճեր տեղի ունեցան այս հարցի շուրջը, ընդ որում ներկաներից ոմանք մատնանշում էին այս թաշկինակի պարագաները, թե դա երկար ժամանակ գտնվել է այդ եկեղեցում, և հոռոմների ոչ մի թագավոր (կայսր) այն չի պահանջել: Ուստի այն հանձնելը իսլամի համար նվաստացում է, իսկ մահմեդականները ավելի իրավունք ունեն Հիսուսի (խաղաղությունը նրան) թաշկինակի նկատմամբ, որի վրա նրա պատկերը կար: Սակայն Ալի իբն Իսան ասաց, որ մահմեդականների գերությունից ազատ արձակվելը և նրանց փրկվելը անհավատների երկրից և այնտեղ կրած տառապանքներից ու ճրճումից, շատ ավելի անհրաժեշտ է և արդարացի [քան թաշկինակը՝ վարչապետի պահելը]: Բոլոր մասնակիցները հավանություն տվեցին այս խոսքերին, և նա, ինչպես նաև բազում մահմեդական դատավորներ որոշեցին, որ պետք է ընդունել գերյալներին ու հանձնել թաշկինակը, քանզի տիրակալը (սուլթան, այսինքն ամիրապետը) անգոր էր և ոչ մի հնար չուներ այդ գերյալներին նրանց ձեռքից ազատելու:

Վեզիրն այդ մասին մի արձանագրություն (մահդար) կազմեց և բոլոր ներկաներին ստորագրել տվեց ու ներկայացրեց Մուտտակիին, որը հրամայեց ըստ արձանագրության գրել պատասխանը: Այսպիսով Եղեսիայի բնակիչների ու հոռոմների միջև խնդիրը կարգավորվեց, ըստ որի վերջիններս ազատ արձակեցին երկու հարյուր մահմեդականների, որոնք գերի էին ընկել, իսկ Եղեսիայի բնակիչները նրանց պայման դրեցին, որ հետագայում արշավանքներ չկատարեն իրենց քաղաքի դեմ: Այսպիսով նրանց միջև հավիտենական պայմանագիր կնքվեց:

Հոռոմները թաշկինակն ստանալով տարան Կոստանդնուպոլիս, ուր հաասն օգոստոս ամսի (աբ) տասնհինգին: Ստեփանոսը, նրա եղբայր Թեոփիլակտոս պատրիարքը, Կոստանդինը՝ Ռոմանոս թագավորի (կայսեր) որդիները, ընդառաջ ելան դեպի Ոսկե դուռը և ընդունեցին [թաշկինակը]: Թագավորության բոլոր մեծամեծները իրենց ձեռքերին բազմաթիվ մոմեր պահած քալեցին նրա (թաշկինակի) առջևից, ապա բերեցին Սուրբ Սուփիայի մեծ տաճարը և այնտեղից տարան [կայսերական] պալատը: Սա տեղի ունեցավ ծեր Ռոմանոսի Լևոնի որդի Կոստանդինի հետ վարած իշխանության քսանչորսերորդ տարում¹⁰:

Քրիստոնյա արաբ պատմիչը բնականաբար օգտագործել է Կոստանդին Ծիրանածնի գրվածքը, քանի որ դատառական Կոստանդնուպոլիս քերելու մանրամասնությունները երկուսի մոտ նման են, սակայն նա տալիս է շատ արժեքավոր տեղեկություններ այն մասին, թե ինչպիսի քննարկումներից հետո Աբբասյան խալիֆայությունը թույլ տվեց, որ թաշկինակը (մանդիլ) դուրս բերվի երկրից:

Այսպես, ստանալով բյուզանդական առաջարկը, Եղեսիայի կառավարիչը (ամիր), նկատի ունենալով հարցի բարդությունը, դիմում է օրվա Աբբասյան ամիրապետ ալ-Մուտտակիին (940—944)՝ կարծիք հարցնելու: Այդ ժամանակ արդեն Աբբասյան խալիֆաները կորցրել էին իրենց քաղաքական նախկին իշխանությունը, և Եղեսիայի կառավարիչը բնականաբար եղթակա պիտի լիներ Համդանյան ամիր Նասիր ալ-Դաուլային, սակայն նկատի ունենալով, որ այս հարցը թե՛ քաղաքական, թե՛ կրոնական բնույթ ուներ, ուստի նա պետք է դիմեր մահմեդական աշխարհի կրոնապետ համարված Աբբասյան ամիրապետին:

Երբ վեզիր Իբն Մուկլան այս մասին գե-

¹⁰ Histoire de Yahia ibn Said d'Antioche. Patrologia Orientalis, t. 18, Paris, 1921, p. 32—33.

կուցեց ամիրապետին, վերջինս հրամայեց ժողովի հրավիրել դատավորներին ու իրավագետներին: Նման ժողովներ գումարվում էին, երբ կրոնական կամ իրավագիտական բարդ հարցեր էին առաջանում: Տվյալ դեպքում ժողովը, ինչպես տեսանք, նվաստացում համարեց այդքան երկար ժամանակ խալիֆայության մեջ գտնվող այս սրբությունը¹³ հանձնել թշնամուն: Ժողովին ներկա էր Ալի իբն Իսահ, որը նախորդ խալիֆաներից Մուկտադիի (908—932) օրոք աչքի էր ընկել որպես ընդունակ վեզիր և կարողացավ ժողովականներին համոզել, որ գերիների ազատվելը (նաև մեծ գումարի ստացումը) նախընտրելի է, քան սրբապատկերը պահելը¹⁴:

Դաստառակի փոխադրման մասին խոսում է նաև արաբ մահմեդական պատմագիր Իբն ալ-Ասիրը (1160—1233), որը հավանաբար իր տեղեկությունները քաղել է Յահիա Անտիոքացուց:

«Երեք հարյուր երեսունմեկ թվական (942—943)

Այդ տարում Ռումի թագավորը լուր ուղարկեց Մուստակի լիլահ [խալիֆային]՝ խնդրելով մի թաշկինակ, որի մասին ասում էին, թե Քրիստոսը իր երեսին էր քսել և դեմքը նրա վրա էր պատկերել: Դա գտնվում էր Եդեսիայի (Ռուհա) եկեղեցիներից մեկում: Նա նշում էր, որ եթե թաշկինակը իրեն ուղարկվի, ապա ինքը մեծ թվով մահմեդական գերիների ազատ կարձակի:

Մուստակի լիլահը հրավիրեց դատավորների, իրավագետների և նրանցից վճիռ (ֆատուա) պահանջեց: Նրանք տարբեր կարծիքներ հայտնեցին. ոմանք համաձայն էին այն հանձնել [Ռումի] թագավորին և գերիներին փրկել, իսկ ուրիշները ասացին՝ այս թաշկինակը (մանդիլ) հնագույն ժամանակներից գտնվել է իսլամի երկրում, և Ռումի ոչ մի թագավոր (կալս) այն չի պահանջել, ուստի հանձնելը նվաստացում է: Հավաքվածների մեջ էր նաև [նախկին] վեզիր Ալի իբն Իսահ, որն ասաց՝ մահմեդականներին գերությունից, նեղությունից ու զրկանքից ազատելը ավելի լավ է, քան այդ թաշկինակը մեզ մոտ պահելը: Խալիֆան հրամայեց այն հանձնել և գերիներին

ազատել: Այդպես էլ արվեց, և մարդ ուղարկեց, որ գնա Ռումի երկրից գերիներին բերի, և (իրոք) սրանք ազատ արձակվեցին»¹⁵:

Դաստառակը Եդեսիայից տարվելու մասին հաղորդում է նաև քրիստոնյա արաբ պատմիչ, հակոբիկ ասորիների մափրիան (պատրիարքի տեղակալ) Գրիգորիս Աբու-լ-ֆարաջ Բար Հեբրեոսը (1225—1286).

«Երեք հարյուր երեսունմեկ (942—943) թվական

Այդ տարում Ռումի թագավորը [դեսպաններ] ուղարկեց Մուստակի [ամիրապետին], նրանից պահանջելով մի թաշկինակ (մանդիլ), որով Քրիստոս (Մահի) իր երեսն էր սրբել, և իր պատկերը դրա վրա էր դրոշմվել, իսկ դա գտնվում էր Եդեսիայի (Ռուհա) եկեղեցում: Նա հիշեցրել էր, որ եթե այն (դաստառակը) ուղարկվի, ինքը մահմեդական գերիների մի մեծ խումբ ազատ կարձակի: Մուստակին դատավորներից ու իրավագետներից վճիռ պահանջեց, և ոմանք անընդունելի համարեցին հանձնելը, իսկ ուրիշները պատասխանեցին, թե մահմեդականների ազատումը գերությունից, չարիքից ու նեղությունից, որի մեջ գտնվում են, ավելի ցանկալի է [քան թաշկինակը պահելը]: Ուստի Մուստակին հրամայեց թաշկինակը հանձնել դեսպաններին և նրանց հետ մարդկանց ուղարկեց, որ ստանան գերիներին»¹⁶:

Եթե վերլուծենք պատմիչներից քաղած մեր տեղեկությունները, կտեսնենք, որ նրանք տարբեր տրամադրություններ են արտահայտում: Կոստանդին Միրանադինը և մելքիտ (հունադավան) արաբ Յահիա Անտիոքացին խանդավառ են դաստառակը Կոստանդնուպոլիս տարվելու փաստով և մանրամասն պատմում են այդ մասին, ապա մյուսները տարբեր վերաբերմունք ունեն: Մահմեդական արաբ իբն ալ-Ասիրը բնականաբար զուսպ է և անտարբեր: Բանն այն է, որ զուսպ և հակիրճ է նաև հակոբիկ ասորի (հայադավան) Գրիգորիոս Աբու-լ-ֆարաջ Բար Հեբրեոսը, և դա պետք է ունենա իր քաջատրությունը: Նույն անտարբեր տրամադրությունը մենք կտեսնենք նաև հակոբիկ ասորիների պատրիարք Միքայել Ասորու (մեռ. 1199) ասորերեն գրած ժամանակագրության մեջ և հատկապես հայ պատմիչների մոտ:

Միքայել Ասորին հակիրճ և զուսպ շեշտով գրում է.

¹⁵ Ibn al-Athir, al-Kamil fi-l-tarikh, al-Qahira, VI, 1353, (1934—1935) p. 296.

¹⁶ Historia Compendiose Dynastiarum auctore Gregorio Abu-l-Farajio, Oxoniae, 1663, p. 306.

¹³ Իսլամի համար Քրիստոսը նույնպիսի մի մարգարե է, ինչպես Մովսեսն ու Մուհամմադը, ուստի նրա պատկերը սրբություն էր նաև մահմեդականների համար, թեև մահմեդական իրավագիտությունը տեսականորեն արգելում է պատկերների օգտագործումը և պաշտամունքը:

¹⁴ Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. 11, 1re partie, p. 298—301.

«Հոռոմները պաշարեցին Եդեսիան և անդեցին իրենց հարձակումներով:

Այն ժամանակ, երբ Եդեսիան պաշարված էր հոռոմների կողմից, Եդեսացիք դեսպաններ ուղարկեցին Ռոմանոս կայսրին՝ նրան հայտնելու, որ եթե իրենցից հեռացնի զորքը, որ այդ ժամանակ նրանց պաշարում էր, նրան կտային այն թանկարժեք քողը, որ մեր Փրկիչ Քրիստոսն էր ուղարկել հավատացյալ Աբգար թագավորին: Կայսրը համաձայնեց: Նրանք հանձնեցին, և նա (կայսրը) հոռոմներին ետ քաշեց Եդեսիայից և նրա գավառից:

Կարծվում է նաև, որ կայսրն ինքն էր ճնշել Եդեսացիներին, այդ քողի պատճառով, և այն ստացել»¹⁷:

Եդեսացիք ասելով պատմիչը նկատի ունի մահմեդական արաբ կառավարողներին, բայց ոչ քրիստոնյա բնակիչներին, որոնք, ինչպես կոտենենք, բացարձակապես դեմ էին, որ հոռոմները խլեն իրենց քաղաքի սրբությունը:

Ինչ վերաբերում է հայկական աղբյուրներին, ապա նրանք թեև հիշում են Ռոմանոս կայսեր օրոք առաջխաղացումը դեպի արևելք, սակայն նույնիսկ չեն հիշատակում դաստառակի տարվելու փաստը: Այսպես Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, որը ժամանակով ամենամոտեն է այս դեպքերին, չոր ոճով նշում է. «Այլ յաւորս Ռոմանոսի կայսերն Յումաց և ի ժամանակս Աբասայ թագաւորի Հայոց, առաւ Մելտենի ի Տաճկաց յձգ թուականին»¹⁸ այսինքն 934 թվականին: Ինչպես տեսանք, Մելիտիների գրավումից 9 տարի անց Հովհանն Կուրկուսարը (Հովհաննես Գուրգեն) պաշարել էր Եդեսիան, սակայն Ստեփանոս Տարոնեցին, ոչ էլ նրան հաջողորոշ Սամուել Անեցին (որը նույնպես խոսում է Ռոմանոսի օրոք առաջխաղացման մասին) չեն հիշում Եդեսիայի պաշարումը կամ դաստառակի տարվելը:

Հայ պատմիչների նման վերաբերմունքի պատճառը պարզ է դառնում Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան պատմիչի այն տեղեկությունից, թե Ռոմանոսը հալածել էր հայ եկեղեցականներին՝ նպատակ ունենալով պարտադրել քաղկեդոնականությունը: Ըստ Գանձակեցու «սա (Ռոմանոս) հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զքահանայս հայոց, որք էին յաշխարհն Հոռոմոց, զի ոչ հաւանեցան դասաւնութեանն Քաղկեդոնի, եւ եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւորս Աբա-

սայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս»¹⁹: Նույնը հաղորդում է Վարդանը՝ խոսելով Աբասի մասին. «Ի սորա աւորս յոյժ բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի հոռոմոց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան եկեալ յաշխարհս մեր շինեցին յոլով՝ վանորայս»²⁰:

Միայն Հայամալուրքի մեջ խոսվում է դաստառակի Եդեսիայից տարվելու մասին, սակայն հիշելով, որ դա տեղի ունեցավ Կոստանդին է Ծիրանածնի օրոք, որի կայսերակիցն էր Ռոմանոսը. «Եւ յետ ժամանակաց յաւորս Կոստանդեայ որդւոյ Լեոնի կայսեր տարան զսուրբ դաստառակն ի Կոստանդնուպոլիս ի թվականիս Հայոց զճող (945) ամին: Եւ անդ բազում զօրութիւն արար ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»²¹:

Ուստի հայ պատմիչների լուրջությունը և հակոթիկ (հայադավան) ասորիների (Միքայել Ասորի և այլն) անսուրբեր շեշտը վարչամակի տեղափոխման առթիվ հետևյալն էր լուրջ պատճառների, քանզի այդ ժամանակ հարաբերությունները սրված էին հայոց ու հոռոմոց միջև: Բնականաբար հակոթիկ ասորիները նույնպես լարված էին հույների դեմ, և Կոստանդին Ծիրանածնին համեմայն դեպս չի թաքցնում, որ Եդեսիայի քրիստոնյա (ասորի հակոթիկ և հայ) ազգաբնակչությունը կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեց՝ տեսնելով բյուզանդացիների՝ դաստառակը խլելու ձգտումը: Փաստորեն կայսրությունը միայն մահմեդական իշխողներին խոստումներ անելու միջոցով (200 մահմեդական զերիների ազատ արձակում և տասներկու հազար մաքուր արծաթ դրամի վճարում) կարողացավ նրանց ձեռքով խեղդել Եդեսիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության զայրույթը և դիմադրությունը: Դաստառակը հանձնելու համաձայնությունը կայանալուց հետո Ծիրանածնի արտահայտությամբ «Եդեսիայի հավատացյալները խոտվություն բարձրացրին, քաղաքում մեծ տակնուվրայություններ եղան. (քաղաքացիները) չէին ուզում զրկվել իրենց ամենահարգի (իրերից)՝ իրենց պաշտպաններից, մինչև որ սարակիճոսների գլխավորը ոմանց համոզելով, ոմանց վրա ճնշում գործադրելով, ոմանց էլ մահապատժի սպառնալիքի տակ ստիպեց տալ այն»:

Եդեսացիք ընդվզեցին նաև քաղա-

¹⁷ Chronique de Michel le Syrien, éd. et trad. par J. B. Chabot, t. III, Paris, 1963, p. 123.

¹⁸ Ստեփանոսի Տարոնեցու Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետրոպոլ, 1885, էջ 179:

¹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 84:

²⁰ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդույ Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 119—120:

²¹ Յայմատուրք, Կ. Պոլիս, 1730, Նաասարդի գ. օգ. ձգ:

քից դուրս քերելու ժամանակ և նույնիսկ Եփրատի ափը հասնելուց հետո էլ երրորդ անգամ²² փորձեցին թույլ չտալ, որ հափը տակեն դաստառակը:

Բանն այն է, որ իրեն շատ ուժեղ էր զգում Բյուզանդիան արաբների դեմ տարած հաղթանակների ազդեցության տակ, հաղթանակներ, որոնց ձեռքբերումն իրականացել էր հայ զորավարների ու ռազմիկների եռանդուն մասնակցության շնորհիվ: Սակայն որպես հատուցում կայսրությունը

արհամարհում ու հայածում էր հայերին: Հայ Եկեղեցու պատմության գիտակ, մեծանուն հայագետ Մաղաքիա՝ արքեպիսկոպոս Օրմանյանը այսպես է բնորոշում Ռոմանոս կայսեր վերաբերմունքը. «Ասիոյ մէջ ունեցած յաջողութիւններէն խրոխտացած սկսաւ կայսրութեան սահմանին մէջ եղող հայերը քաղկեդոնականութեան ստիպել, մասնաւորապէս իր խստութիւնը եկեղեցականներու վրայ ծանրացնելով»²³:

²² Կոստանդին Միրանաձին, էջ 190—191:

²³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Պեյրուք, 1959, հատ. Ա, էջ 1084:

